

Arjan
Plaisier

Ineke
Cornet

DICHTER BIJ GOD

Aanwijzingen voor een rijke liturgie

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	7
-----------	---

I. Liturgie: ontmoeting tussen God en mens

1. Het wonder van de liturgie (Arjan)	15
2. Tweerichtingsverkeer in de liturgie – God ontmoet ons (Arjan)	32
3. Tweerichtingsverkeer in de liturgie – wij ontmoeten God (Arjan)	48
4. God ontmoeten: de spirituele dimensie van de kerk en de liturgie (Ineke)	65

II. Focus: ontmoetingen in de liturgie

5. God ontmoeten in het Woord (Arjan)	85
6. God ontmoeten in de doop (Arjan)	102
7. God ontmoeten in het Avondmaal (1) – God ontmoet ons (Ineke)	119
8. God ontmoeten in het Avondmaal (2) – wij naderen tot God (Ineke)	134
9. God ontmoeten in gebed (Ineke)	153
10. God ontmoeten: ontferming, vrijspraak en lofprijzing (Ineke)	168

III. Liturgie: tijd, plaats en verloop

11. De ruimte en de tijd van de Godsontmoeting (Ineke)	187
12. Liturgie: de orde en het verhaal (Arjan)	203

IV. Uitzicht

13. Een open liturgie (Arjan)	221

VOORWOORD

Over de liturgie zouden we het liefst alleen in superlatieven spreken. Daar is aanleiding voor, want wat is er hoger, dieper, schoner en beter dan de liturgie van de gemeente van God? Wij houden dan ook van de liturgie en zouden ons geen leven zonder kunnen voorstellen. Vanuit die liefde voor de liturgie schrijven we dit boek. We weten ons daarbij erfgenaam van een rijk verleden, we zien hoe de liturgie op vele plaatsen in onze wereld leeft, en we geloven in de toekomst van de liturgie.

We weten dat liturgie behalve een gave ook een opgave is. Liturgie is altijd in beweging geweest en die beweging gaat niet vanzelf. Wij zijn daarbij geen vreemdelingen in Jeruzalem. Soms lijkt die beweging te stikken. Soms klinkt de prangende vraag waar het naar toe moet met de liturgie. En soms wordt er in plaats van met superlatieven te spreken over de liturgie gesteund en gekreund. Dan wordt de opgave een last of een verlegenheid.

Gedragen door de rijkdom van de liturgie, en gevoelig voor de verlegenheid eromheen, schrijven wij dit boek. In dit boek plaatsen we ons bewust tussen traditie en vernieuwing, en in zekere zin ook tussen de tradities. Onze primaire aandacht gaat uit naar de pro-

testantste liturgie, zoals deze in de Protestantse Kerk in Nederland en andere kerken van gereformeerde signatuur aan te treffen is. Wij zien voldoende vitaliteit in deze liturgie en willen bijdragen aan haar toekomst. Die ligt echter niet in een isolement. Wij willen ontvankelijk zijn voor elementen van de katholieke liturgie, zoals deze in het Romeinse missaal, het *Book of Common Prayer* en het meer recente *Common Worship* haar beslag krijgt. Zo onderkennen we sacramentele armoede in onze eigen traditie en een gebrek aan lijfelijkheid. We willen ook de impulsen die de charismatische beweging op de protestantse traditie heeft gegeven, blijven ontvangen. En hoewel we niet kiezen voor het evangelische format van de liturgie, erkennen we de betekenis van onderdelen ervan en willen we ons in ieder geval niet defensief opstellen. Wij zien hoe de invloeden hiervan al in verschillende mate en in verschillende geledingen doorwerken en gemeengoed zijn geworden.

Onze focus is ‘God ontmoeten in de liturgie’. De eeuwen door is de liturgie vindplaats van de drie-enige God. Dat is zo, omdat God zich manifesteert in en door de liturgie. Hoe kan liturgie in heden en toekomst die ontmoeting schenken, die het wezen van de liturgie zelf uitmaakt? Omdat God ontmoeten licht in het hart en voedsel voor de ziel is, is liturgie kostbaar en onmisbaar. Onze superlatieven over de liturgie zijn ten diepste hierop gebaseerd. Omdat onze focus de ontmoeting met God in de liturgie is, wil dit boek ook gelezen worden als een boek dat spiritueel leven dient. Het gebeurt nogal eens dat liturgie en spiritualiteit als twee afzonderlijke werelden worden gezien. Wij willen ons daartegen verzetten en zoeken juist naar de verbinding.

Wij schrijven dit boek als liefhebbers van de liturgie. We weten ons schatplichtig aan liturgiewetenschappers, maar zijn dat zelf niet. Vanuit onze kennis en ervaring richten we ons op de spirituele dimensie van de liturgie en zoeken naar wegen voor een bezielde li-

turgie. Met deze benadering hopen we voorgangers, kerkenraden en gemeenteleden te helpen in het doordenken van de liturgie en vooral in het vieren ervan. We geven geen recepten voor de liturgie maar schuwen niet met voorstellen en aanwijzingen te komen. Daarmee hopen we een bijdrage te geven aan een rijke liturgie. Een liturgie die ons plaatst onder een open hemel en ons opneemt in het verkeer tussen God en mens. Er zijn nogal wat kerken die Bethel – huis van God – heten. Daarbij wordt verwezen naar de droom van Jacob in Bethel, waarin hij engelen langs een ladder zag opstijgen en afdalen. Een liturgie mag dienstbaar zijn aan dit verkeer tussen hemel en aarde. Met deze kant van de liturgie hebben we God zij dank ervaring en daaraan willen we door dit boek bijdragen.

Wij, dat zijn Ineke Cornet en Arjan Plaisier. Ineke's speciale belangstelling ligt in de verhouding mystiek en liturgie en haar specialisme in de liturgische mystiek van de late middeleeuwen. Zij promoveerde aan de Katholieke Universiteit Leuven op de zestiende-eeuwse *Arnhemse mystieke preken*. Sinds 2013 is zij universitair docent christelijke spiritualiteit aan de University of Divinity in Melbourne. Door haar verblijf in het buitenland is zij lange tijd actief in de Anglicaanse Kerk geweest. Sinds enige tijd is zij lid van de protestantse gemeente Amersfoort. Arjan is voorganger van de protestantse gemeente de Brug te Amersfoort, en was als voormalig scriba van de PKN auteur van de synodale visienota *Waar een Woord is, is een weg*, een nota waarin de vraag naar kerk-zijn opnieuw indringend aan de orde is gesteld. Zijn belangstelling voor spiritualiteit komt uit in zijn recent verschenen boek *Zorg voor de Ziel, spiritueel leven vanuit de christelijke traditie*.

Allebei zoeken we naar een type van liturgie die klassiek-oecumenisch genoemd zou kunnen worden, ware het niet dat deze benaming voor ons te zeer samenvalt met een bestaand type dat voor

ons in ieder geval niet hét model is. Met *klassiek* bedoelen we een liturgie die zich laat voeden door wat zich in de tijd bewezen heeft, en met *oecumenisch* dat we ons openstellen voor wat vanuit de wereldkerk tot ons komt. Daarbij laten we ons beiden inspireren door spirituele en mystieke auteurs uit de kerk der eeuwen, die veel te zeggen hebben over de verhouding tussen liturgie en de ontmoeting met van God.

Wij hebben een onderscheiden stijl en benaderingswijze. Ook laat zich het verschil in achtergrond tussen de regels door lezen. We hebben niet geprobeerd die weg te poetsen. In dat opzicht is dit een tweesporenboek. Alleen al daaruit blijkt dat dit boek niet een eenduidig spoor door het land van de liturgie wil trekken.

Waar mogelijk wordt in dit boek ‘wij’ geschreven. Samen staan we voor de inhoud van wat geschreven is. Bovendien hebben we de commentaren die elk van ons bij de hoofdstukken van de ander heeft gemaakt, verwerkt. Als er sprake is van een persoonlijke ervaring gebruiken we ‘ik’.

Het tweesporenkarakter verhindert verder niet dat de hoofdstukken in dit boek complementair ten opzichte van elkaar zijn. In de eerste drie hoofdstukken trekt Arjan de hoofdlijnen van de liturgie. Na een inleidend hoofdstuk over de verrassing van de liturgie volgt een hoofdstuk over de liturgie als werk van God (God ontmoet ons) en één over liturgie als werk van de mens (wij ontmoeten God). In hoofdstuk 4 gaat Ineke in op hoe de liturgie ons spiritueel leven voedt en daar vormen voor aanreikt en hoe liturgie in verband staat met de persoonlijke ontmoeting met God.

In het tweede hoofddeel van het boek gaan we op de verschillende onderdelen van de liturgie in. Arjan schrijft over de dienst van het Woord (hoofdstuk 5) en de doop (hoofdstuk 6) en daar volgen van Ineke een tweetal hoofdstukken over het heilig Avondmaal op (7

en 8), waarin in het eerste hoofdstuk vooral aan de orde komt hoe God erin tot ons komt en in het tweede hoofdstuk vooral hoe de mens erin tot God nadert. We besteden hier twee hoofdstukken aan, omdat dit sacrament in de protestantse liturgie veelal wordt ondergewaardeerd. Ineke vervolgt met een hoofdstuk over gebeden (9) en over schuldbelijdenis en vrijspraak (10). In het laatste deel volgt een hoofdstuk door Ineke over het liturgische jaar en de liturgische ruimte (11) en één door Arjan over hoe de liturgie een samenhangend geheel is dat een verhaal vertelt (12). In het slot-hoofdstuk (13) laat Arjan zien hoe de geschetste liturgie naar verschillende kanten openstaat, waaronder naar de kant van onze tijdgenoot. Dat laatste raakt de missionaire relevantie ervan.

Dit boek is mede geïnspireerd door onze gezamenlijke deelname aan een theologenkring over liturgische theologie. Hier bedanken wij kringleden die ons feedback op een aantal hoofdstukken gaven, te weten Josephine van Pampus, Geurt Roffel en Ko Joosse. In het bijzonder danken we één van hen, Hendrik Mosterd, die het hele manuscript van commentaar voorzag. Daarnaast bedanken wij Ad de Keyzer, die vanuit katholiek perspectief ons manuscript gelezen en becommentarieerd heeft. Wij bedanken Lieve Uyttenhove voor de vele correcties die zij aanbracht. Ook danken we Guus Labooy voor zijn opmerkingen op delen van ons boek en Leo Plaisier voor zijn taalkundige correcties in diverse hoofdstukken.

Wij schreven dit boek in coronatijd. Kerkbezoek was daarin helemaal niet of slechts beperkt mogelijk. Juist vanuit het gemis werd het verlangen naar liturgie opnieuw aangewakkerd. Het verheugt ons met velen dat we inmiddels weer voor ieder die dit wil fysiek deel kunnen nemen aan de liturgie van de kerk en zijn er intussen van doordrongen dat dit allerminst vanzelfsprekend is.

Liturgie: ontmoeting tussen God en mens

HOOFDSTUK 1

HET WONDER VAN DE LITURGIE

Arjan Plaisier

Overvallen door de liturgie

Het was die dag de zoveelste kerk die ik samen met mijn vrouw binnenliep. Wie Rome bezoekt, moet eraan geloven. Deze keer werden we verrast doordat de kerk van voor tot achter vol was met mensen: ouderen, jongeren, gezinnen. Er waren nog wat plaatsen over achterin in de kerk, en we schoven aan. In plaats van de kerk te bezichtigen werden we onderdeel van een liturgie. Het betrof een dienst van een kerk die toebehoorde aan de vernieuwingsbeweging van St. Egidio.¹ Hoewel het Italiaans maar mondjesmaat te volgen was, voelden we ons opgenomen in een heilig gebeuren. De mensen in de kerk veranderden van voor ons onbekenden in broeders en zusters in het ene geloof in Christus. We traden als bezoekers de kerk binnen, maar we werden er aanbidders. We kwamen als toevallige toeristen, en we gingen als leden van een levende gemeen-

¹ De beweging van St. Egidio werd in 1968 opgericht in Rome door Andrea Riccardi. Het is een lekenbeweging waarvan de leden samenkomen voor gebed en inzet voor de armen. Het centrum ervan is de hierboven genoemde kerk in de wijk Trastevere. Een goede inleiding in het denken van Andrea Riccardi is zijn boek (vertaald uit het Italiaans) *Alles kan veranderen, kijken met hoop naar de wereld van morgen*, Utrecht 2018.

schap. We gingen naar binnen voor steen, en we ontvingen brood. We zochten de oudheid, en we vonden een Tegenwoordigheid.

Overal en altijd

Het gebeurt overal ter wereld: mensen vormen een zichtbare gemeenschap voor een eredienst. Meestal op zondag, maar soms ook op een doordeweekse dag of avond. Die gemeenschappen zijn groot of klein en hun samenkomst vindt plaats in een kathedrale kerk, een dorpskerkje, een kerk in een Vinex-wijk of elders. Het patroon van de erediensten vertoont een bonte veelvoud, al naar gelang het om een rooms-katholieke of oosters-orthodoxe kerk, een pinkster- of een methodistenkerk, een mainstream protestantse of een evangelische gemeenschap gaat. De verschillen zijn fors, maar zijn toch herkenbaar als variaties op een thema.

Liturgie behoort tot het hart van het christelijk geloof. Dat blijkt onder andere uit de geschiedenis. Meteen bij het ontstaan van de kerk lezen we over een gemeenschap waar mensen toegang toe krijgen door de doop. Die gemeenschap houdt zich aan de leer van de apostelen, is verenigd in gebed en breekt het brood (Handelingen 2:42). Hier herkennen we meteen het grondpatroon van de christelijke eredienst. Christelijk geloof zonder kerk is er nooit geweest en kerk zonder eredienst evenmin.²

2 Voor de oorsprong van de christelijke eredienst zie H.J. de Jonge, *Avondmaal en symposium. Oorsprong en eerste ontwikkeling van de vroegchristelijke samenkomst*, Leiden 2007. De Jonge tekent hierin echter een te exclusieve hellenistische achtergrond van de christelijke eredienst. Zie ook M.A. Vrijlandt, *Liturgiek*, Zoetermeer 1989, 12-39.

Christen-zijn en liturgie

Sprekend voor onszelf zijn wij christen omdat wij onderdeel zijn van een gemeenschap waarin de liturgie gevierd wordt. Geloof is kerk en bij kerk hoort de kerkdienst (en natuurlijk nog veel meer). Wij weten dat dit niet voor iedereen zo geldt. We weten van oprechte christenen die op afstand zijn geraakt van de vieringen. Wij schrijven niets voor en schrijven niemand af. God kent de zijnen en de Geest waait waarheen Hij wil. En toch: wat is een leven en een samenleving zonder feest? Wat is christelijk geloof zonder het feest van de herkenning, het feest van de ontmoeting, het feest van de aanbidding, het feest van de Tegenwoordigheid van Christus? Hoe blijft het geloof *in vorm* zonder ceremonie, zonder heilige orde, zonder geijkte woorden en geheiligde gebaren? Wat gebeurt er met de *inhoud* zonder vorm? Dat weet God alleen en Hij weet van hen die buiten de kaders van de reguliere liturgie terecht zijn gekomen en dagelijks leven in de navolging van Christus. En toch wil God meer geven. Hij geeft ons zijn Tegenwoordigheid in de liturgie. Hij geeft ons ook de gelegenheid om ‘liturgisch’ voor Hem te komen. Om samen met de gemeenschap te aanbidden.³

Aberfan

Wij leven in een tijd van festivals en feesten. Een tijd waarin bij rampen groot en klein processies en oplopen in het straatbeeld

3 Stimulerende inleidingen in de liturgie zijn Alexander Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, 1966, en Kavanagh, *On Liturgical Theology*, Minnetosota, 1981. Voor een protestantse visie op liturgie zie F.G. Immink, *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse eredienst*, Zoetermeer 2011. Een oudere publicatie die als het begin van het ontwaken van liturgisch bewustzijn gezien kan worden, is Romano Guardini, *Vom Geist der Liturgie*, Freiburg 1920. De lijn van Guardini wordt voortgezet in Joseph Ratzinger, ‘Der Geist der Liturgie’, in *Gesammelte Schriften*, vol. 11, Freiburg im Breisgau 2008, 29-194.

verschijnen. Hoezeer ook in een behoefte voorzien, hoezeer hierdoor het gewone leven een verhoogde toon ontvangt, hoezeer dit alles een samenbindende taal verleent bij hevige emoties, ze missen heiligheid. En zonder heiligheid raakt het leven zijn ziel kwijt. In de serie *The Crown* wordt de ramp in het dorpje Aberfan in Zuid-Wales in beeld gebracht. Dit dorpje raakte op de morgen van 21 oktober 1966 gedeeltelijk bedolven onder een ineenzakkende afvalberg van een steenkoolmijn die naast het dorp gelegen was. Door zware regenval was de mijnsteen berg instabiel geworden. Onder de slachtoffers waren 116 kinderen. In de serie zien we op een bepaald moment de kistjes in een sleuf, in een kruisvorm gegraven, en de gemeenschap eromheen. Prins Philip, gemaal van de koningin, die daarbij aanwezig is, vertelt bij thuiskomst aan zijn vrouw: ‘Ze waren boos. Op alles en iedereen. Op God.’ En ‘ze zongen’. Dit was wat ze zongen:

Loving Shepherd of thy sheep,
Keep thy lambs, in safety keep;
Nothing can thy power withstand,
None can pluck them from thy hand.⁴

In de vallei van verdriet zong de gemeenschap van een dorp, en nog steeds, 55 jaar later, gaan de rillingen over je rug. Hier, in de open lucht, onder een treurende hemel, krijgt verdriet woorden in het lied dat het diepste zelf van een gemeenschap blootlegt. Waar woorden verstommen en rouw de heuvels bedekt, worden mensen verbonden in een liturgie, die dood en leven omvat. Wat gebeurt er met gemeenschappen als deze liturgie verdwijnt en een lied als dit niet meer gezongen wordt?

4 Deze hymne verscheen voor de eerste keer in Henry Formby, *Catholic Hymns*, 1853, als nummer 29, onder de titel: ‘Hymn to the Good Shepherd’. In Aberfan was deze hymne gemeengoed geworden onder het volk.

De noodzaak van de liturgie

Liturgie is geen speeltje. Het is niet een extraatje voor mensen die om een of andere reden ‘er nog aan doen’. Het is nog minder een escape. Integendeel. In de liturgie, vooral die van de zondag, raken we juist de werkelijkheid. We worden weer bevestigd als schepsel van God. Uit de vergetelheid van het platte vlak ontwaken we weer in een driedimensionale werkelijkheid van een wereld onder de hoge hemel. We worden bevrijd van de ideologie van het moeten, en komen in het rijk van de gunst en de gave. We raken aan wie we ten diepste zijn: aanbidders. Liturgische wezens, die willen prijzen wat ons verstand te boven gaat.⁵ En daarom knielen we voor wat groter is dan wij. Nee, dat is geen escape. Het is werkelijkheid. Het is weer horen dat God diep in onze wereld is afgedaald en de Aanwezige is.⁶

Meer dan ooit hebben we de liturgie nodig. Leven zonder liturgie is in de chaos terechtkomen. Of in de banaliteit. Of in de stress. Of in de strik. Of in de arrogantie. Dat gebeurt zomaar. Het is bijna onvermijdelijk. Zonder liturgie zijn we vatbaar voor de idee dat het alleen maar om het hier en nu gaat. Zonder liturgie kunnen we weinig weerstand bieden aan de idee dat alleen telt wat wetenschappelijk bewezen is. Dan is ‘de mens zijn brein’, en daar moeten we het dan mee doen. Zonder liturgie zijn de dingen gewoon de dingen, en spreken ze niet meer van het wonder van het bestaan, het wonder van de liefde, het wonder van God. Zonder liturgie zijn we prijsgegeven aan het vergeten. Dan weten we niet meer van onze oorsprong en onze bestemming. Dan worden we meegesleurd door de onophoudelijke stroom aan berichten en indrukken, meningen en opvattingen, die ons uiteindelijk leeg achterlaten. Zon-

5 Zie ook Walter Brueggemann, *Israel's praise: Doxology against Idolatry and Ideology*, Philadelphia 1988.

6 Zie ook Arjan Plaisier, *Overvloed en Overgave*, Zoetermeer 2013, 153-161.

der liturgie blazen we onszelf op en is het wachten op de speld die de waan doorprikt. En daarom is liturgie niet het afdraaien van een grijs gespeelde plaat. Het is, nadat gedurende zes dagen de wals van de tijd weer over ons is gegaan, opstaan om het lied van de eeuwen der eeuwen te hervinden. Het is herstel van een kromgetrokken perspectief om weer recht te zien en te horen.⁷

Christus en de liturgie

Hopelijk is hiermee iets duidelijk gemaakt van het grootse van de liturgie. Liturgie speelt zich af in het hart van de werkelijkheid en opent ons voor de ware betekenis van die werkelijkheid. Daarmee is de naam waar alles om draait in de liturgie nog niet genoemd. Dat is de naam van Christus. Dat vraagt wel om wat uitleg. Dit boek wil die uitleg geven. Het is ons in dit boek te doen om ‘God ontmoeten in de liturgie’. Juist als het om de liturgie gaat, bedoelen we daarmee ook heel expliciet ‘Christus ontmoeten in de liturgie’. Wij als schrijvers van dit boek zijn liefhebbers van de liturgie en liefhebbers van Christus en die twee zijn ‘tot één’. Zoals gezegd, dat vraagt om uitleg. Vooral omdat we de hapering voelen die optreedt wanneer deze twee zo op elkaar worden betrokken. Zojuist ging het over God en het leven, en werd de liturgie voorgesteld als het binnentreden in een ruime wereld. Nu, met het noemen van de naam van Christus, lijkt het gordijn dicht te gaan. Nu lijkt het algemene, het ‘katholieke’, wat elk mens aangaat, de richting op te gaan van een sekte, van een samenkomst rond een historische figuur van ‘toen en daar’.

Wij beseffen dat alles wat je hiertegen inbrengt, weinig uit zal richten. Woorden over Christus lossen al gauw op in de lege ruimte,

7 Het spreekt vanzelf dat wat in deze alinea over de liturgie wordt opgemerkt, per saldo ook geldt voor het brede veld van de openbaring van God en de daarmee verbonden christelijke spiritualiteit.

lijken betekenisloos in een van alle mythen ontdane wereld, of leggen het af tegen het bijtend zuur van de kritische reden. Er is echter een plaats waar Hij genoemd wordt en aanbeden, gezocht en gevonden, en dat is in de liturgie. In het water van de eredienst zwemt de levende Vis. In onze wereld is ook dát zijn element. En hoezeer is hij daar in zijn element. Christus is God die Mens geworden is, en daardoor ervaarbaar en vindbaar. Daarom is God in de liturgie niet iets algemeen, vaag en ver, maar dichtbij en raak, helend en genezend. In het hart van de liturgie ontmoeten we een God die ‘als Christus’ zich meedeelt als brood en wijn. Brood om te eten en wijn om te drinken, en wonderlijk genoeg: het brood is het lichaam en de wijn het bloed van de Heer. Dat klinkt als geheimtaal en dat is het ook, maar tegelijk heeft het niets sektarisch. Deze geheimtaal raakt aan het geheim van ons bestaan, juist waar ons bestaan verloren gaat. Dat maakt liturgie zo enerverend. Zo openbarend. Maar ook zo helend en troostend. Dat is nogal wat, en inderdaad: een liturgie in Christus’ naam is iets ontzagwekkends. Vandaar dit boek.

Wat is liturgie?

Nu hebben wij het woord liturgie gewoon gebruikt in afwisseling van kerkdienst. Je moet vaak uit het gebruik van een woord maar opmaken wat het betekent. Daarom is het nuttig om het woord te verhelderen. Hier volgen, enigszins schools, een paar elementen die relevant zijn om een idee te krijgen bij liturgie.⁸

Allereerst: liturgie is onlosmakelijk verbonden met een samenkomst in tijd en ruimte van mensen die met elkaar ‘een gemeen-

8 Voor een zeer uitvoerige inleiding (ruim 1000 bladzijden) in de liturgie, de definities en de theologie, Cyprian Vagaggini, *Theological Dimensions of the Liturgy. A General Treatise on the Theology of the Liturgy*, vert. Leonard J. Doyle en W.A. Jurgens. Collegeville 1976.

schap' vormen. Je kan niet alleen een liturgie vieren, maar alleen samen met anderen. Liturgie zou je zelfs als het zichtbaar worden van deze gemeenschap kunnen benoemen. Voor die gemeenschap worden woorden gebruikt als 'lichaam van Christus' en 'volk van God'. Dit lichaam en dat volk is ook zichtbaar, vooral in en door de liturgie.

In de tweede plaats: in vrijwel elke liturgie komen handelingen voor, die opgevat moeten worden als tekens. Soms spreken die voor zichzelf (zoals een preek), soms niet (zoals opgeheven handen). Die tekens, of ook wel symbolen, zijn zichtbaar of hoorbaar, maar ze verwijzen naar wat niet zichtbaar en niet hoorbaar is: naar God en een 'geestelijke' realiteit. Zonder die verwijzing naar de onzichtbare werkelijkheid zouden deze tekenen nergens op slaan.

In de derde plaats: een liturgie kent vrijwel altijd een orde, een patroon. Het is dus niet zo dat een liturgie elke keer *from scratch* wordt uitgevonden. Mensen die regelmatig meedoen aan een liturgie weten dus wat ze kunnen verwachten. Er is een patroon met vaste elementen en een herkenbare volgorde. Dat klinkt als in beton gegoten, maar zo is het niet. Een liturgie leeft en is in ontwikkeling en beweegt mee met de Geest die 'wegen schrijft in de tijd'. Het spreekt vanzelf dat we in dit boek nog uitgebreid in zullen gaan op de elementen van de dienst en de orde ervan.

In de vierde plaats: zoals gezegd is een liturgie een gebeuren van een gemeenschap, en dus van iedereen die daartoe behoort. Tegelijk wordt er leiding gegeven aan een liturgie. Dat gebeurt door de 'voorganger'. Die voorganger is iemand die daarvoor bevoegd is. Als het goed is, neemt de voorganger de liturgie niet van de gemeenschap over, maar is hij/zij dienstbaar aan de betrokkenheid en participatie van die gemeenschap.

Ten slotte: het is duidelijk dat een liturgie een menselijk gebeuren is met menselijke handelingen. Toch staat of valt een liturgie met het geloof dat er met en door de liturgie iets ‘meer dan menselijks’ gebeurt, en dat God zelf zich bedient van de liturgie om ons te bereiken en met ons te doen wat God nodig vindt.

Pijnlijke ervaringen met de liturgie

Na deze korte toelichting op het woord liturgie keren we nu terug tot het thema liturgie zelf. We hebben hierboven op hoge toon over de liturgie gesproken. Dat is het eerste woord dat gesproken moest worden. Een eerste woord dat uitgangspunt is voor dit boek. Het eerste woord van liefhebbers die de liturgie voor geen goud zou willen missen. Het is echter niet het enige woord. Er is in ook een tweede woord, en dat mag niet verzwegen worden. En dat is dat liturgie bij tijden wél op een plaat kan lijken die is grijsgedraaid. Liturgie mag dan aan ‘werkelijkheid’ raken, maar werkt de liturgie nog? Dat is een vraag die ons bezighoudt en waar wij geen eenduidig antwoord op weten.

Wij geloven dat liturgie niet afhangt van de gelovigheid van de gemeente, van de performance van de voorganger, van de specifieke aard van een liturgische traditie. We geloven dat de Heer zich over een gemeenschap buigt en dat de Geest ook de voor het oog uitgedoofde sintels van de liturgische handelingen tot leven wekt. We verzetten ons tegen de blik van de criticaster die maar al te vaak een replica van de eigen blindheid uit de werkelijkheid opleest. Wij zijn ervan overtuigd dat veel van het werk van God ons en veler blikken ontgaat. En een negatieve ervaring met de liturgie ligt niet automatisch aan die liturgie zelf. Wie is geroepen om hier te oordelen? Bovendien: mensen maken een ontwikkeling door en dat kán betekenen dat voor iemand een bepaalde liturgische vorm of inhoud niet meer werkt, zonder dat dit het einde betekent van het liturgische

leven. Regelmatig vinden mensen weer aansluiting bij een andere liturgische stijl of kerkelijke tradities en het is niet nodig daar dramatisch over te doen.

Dat alles neemt niet weg dat eerlijk moet worden uitgesproken dat liturgie aan betekenis kan inboeten en dat liturgisch leven kan verwelken. Een kerkdienst kan allesbehalve enerverend zijn. Liturgisch leven wordt sowieso door de tijd waarin wij leven, niet begünstigd en kan op afstand van de beleving komen. En als het gaat om onze ‘eigen’ protestantse traditie zien we op veel plekken het verwelken van liturgisch leven. Alsof de liturgische molens nog draaien, maar de geest geweken is. Alsof de ruimte nog gevuld wordt met woorden en gebaren, maar te midden daarvan een leegte valt.

Wij hebben niet de illusie daar even een oplossing voor te hebben. Wel zij gezegd dat dit boek niet losstaat van de zorg om ‘onze’ liturgie. Daarom willen we opnieuw naar de liturgie kijken, waarbij de vraag naar het leven van en door de liturgie in onze beschrijvingen meebeweegt.

Protestantse liturgie

In het resterende deel van dit hoofdstuk proberen we een beeld te geven van het liturgische leven in het protestantisme. Wij maken deze toespitsing, omdat wij protestant zijn of ons voor protestants liturgisch leven verantwoordelijk weten. Wij proberen recht te doen aan de werkelijkheid en daar een genuanceerd beeld van te geven.⁹

Klassiek-gereformeerd

Een belangrijk deel van het protestantisme leeft bij en in een klassiek-gereformeerde liturgie. Deze is sober van karakter en vindt

9 Voor een vergelijkbare peiling naar verschillende typen van liturgie zie Paul Oskamp en Niek Schuman (red.), *De weg van de liturgie, tradities, achtergronden, praktijken*. Zoetermeer 1998, 11-22.

haar brandpunt in Schriftlezing en vooral de preek. De gemeente zingt psalmen bij orgelmuziek. Liturgisch valt de lezing van de Wet op (in de morgendienst, in de middagdienst wordt deze afgewisseld door de Geloofsbelijdenis, die op dezelfde liturgische plek staat). Het geheel van de dienst heeft een plechtig en stijlvol karakter. Hoewel het sacramentele besef niet sterk ontwikkeld is, heeft het geheel van de kerkdienst, inclusief het binnenschrijven van de kerkenraad in pak en de predikant in zwarte toga, een sacramentele werking. De avondmaalsliturgie (vier keer per jaar) is didactisch en plechtig. De theologie is gestoeld op de orthodoxie van de gereformeerde belijdenissen.

Voor velen is deze liturgie voedend en dragend en is er weinig behoefte aan liturgievernieuwing. Het belang van een eredienst wordt hoog aangeslagen, het is een belangrijk element in de bemiddeling van het heil. Bovendien gaat van de kerkdienst een sterke cohesie uit.¹⁰ De vraag is echter wel of het lukt weer een volgende generatie mee te nemen en in te wijden in dit liturgische patroon. Er ligt een groot accent op het 'horen': de preek, de Tien Geboden, het Avondmaalsformulier. De gemeente zit vooral en dit vraagt om nogal wat zitvlees, dat cultureel gezien niet meer vanzelf aangroeit. Veel hangt af van de preek, wat een behoorlijke druk op de predikant kan leggen. Intussen is bovenstaand beeld wat aan het verschuiven, hoe daar verder ook over gedacht moet worden. Zo worden naast psalmen ook andere liederen gezongen, vertonen zich in de bank van de kerkenraad ook lichtere kleuren. Toch neemt dat een sluimerende onvrede niet weg. 'Het gaat erover, maar we voelen ons te weinig met lijf en hart opgaan in de eredienst', luidt het bezwaar van hen die bewust of onbewust zoeken naar een eredienst waarin 'het heilige gebeurt' en wordt ervaren.

10 Een mooie inleiding in deze liturgie is P.J. Vergunst (red.), *In de kerk bij God, aspecten van de reformatorische eredienst*, Heerenveen 2020.

Klassiek-oecumenisch

Een tweede type liturgie dat vooral in het brede midden van de protestantse kerk aangetroffen wordt, volgt een zogenaamd oecumenisch ordinarium.¹¹ Een dergelijke liturgie heeft als vaste bestanddelen een kyriegebed en een gloriatext of -lied en kent vaste responsen van de gemeente, bijvoorbeeld in het *Onze Hulp*. Er wordt vooral gezongen uit het Liedboek 2013 (voorheen Liedboek 1973), waar in ieder geval ‘de psalm van de week’ toe behoort. Het orgel is het dominante muziekinstrument, en lange tijd is medewerking van een cantorij gebruikelijk geweest. In de Schriftlezing wordt bij voorkeur het oecumenische leesrooster gevolgd, bestaande uit twee of drie lezingen. In plaats van de didactische vorm van viering wordt het tafelgebed gebruikt: een biddende opgang naar de viering met vaste responsen van de gemeente. De liturgie wordt sterk door het kerkelijk jaar bepaald, wat onder andere uitkomt in de kleur van stola en antependium.¹²

Ongetwijfeld moet deze vorm van liturgie als een verrijking gezien worden, waarbij naast het teruggrijpen op voor-reformatorische elementen ook lutherse en anglicaanse invloeden herkenbaar zijn. In dit boek zijn wij er schatplichtig aan. Toch stellen we ook hier een aantal vragen. Allereerst valt op dat de oud-kerkelijke elementen die hun weg vonden, niet altijd samengingen met een ‘religie van oud-kerkelijk belijden’, ofwel de religie van het credo. In de Nederlandse context lijkt het erop dat oecumenisch nogal eens samengaat met vrijzinnig. Ten tweede: vergeleken met de klassiek-gereformeerde liturgie is het urgentiebesef van de liturgie als bemiddeling van het heil menigmaal zwakker ontwikkeld. Er zit een

11 Zie hiervoor M.A. Vrijlandt, *Liturgiek*, Zoetermeer 1989. Voor verdere publicaties zie liturgischekring.nl onder ‘Archief’.

12 Zie voor de achtergronden en praktijk van deze liturgie voor de Protestantse Kerk: *Dienstboek, een proeve, Schrift, Maaltijd, Gebed*, Zoetermeer 1998.

zekere vrijblijvendheid rond menige kerkdienst. Klopt daarenboven de observatie dat in de diensten een zekere formele sfeer is binnengekomen, waardoor de taal van het hart tekortkwam? En moet ook ten opzichte van deze liturgie, zoals ten opzichte van de klassiek-gereformeerde, niet gezegd worden dat het lichaam nauwelijks meedoet?

Evangelisch

Een derde type liturgie zou met ‘vrij’ kunnen worden omschreven. Deze is vooral in evangelisch-protestantse gemeenten te vinden. Dit type vindt nog slechts aarzelend de toegang tot protestantse gemeenten, maar op veel protestanten gaat er wel een aantrekkingskracht van uit. In deze diensten speelt een zang- of aanbiddingsleider een belangrijke rol. Ondersteund door een band wordt als uitdrukking van aanbidding langdurig gezongen, vaak in het Engels en grotendeels uit Opwekking. De gemeente zingt en heft waar dat past de handen in de lucht. De sfeer doet soms denken aan een publiek tijdens een popfestival. In plaats van een liturgisch centrum is sprake van een podium. Na dit eerste deel volgt de preek, meestal zonder afzonderlijke Schriftlezing. De voorganger beweegt zich vrij over het podium, soms met een bijbel in de hand. De preek is direct, de voorganger charismatisch begaafd, waarbij niet zelden door humor contact met de hoorders wordt gelegd. In het derde deel zijn er diverse momenten van interactie: aanwezigen worden genodigd om naar voren te komen en voor Jezus te kiezen, een vast moment in een zogenaamde *seekerservice*. Daarbij wordt soms ‘ter plekke’ gedoopt (volwassenen), en zijn er gebedsteams voor persoonlijk gebed en het opleggen van handen. Scherm, beelden en filmpjes geven de dienst een ‘modern’ karakter. Traditionele elementen als geloofsbelijdenis, psalmgezang en (aparte) Schriftlezing ontbreken meestal.

Dit type kerkdienst is gericht op interactie tussen ‘podium en

zaal'. Enerzijds is er duidelijk regie vanuit 'het podium', anderzijds komt de zaal letterlijk en figuurlijk in beweging. Door de liederen ontstaat een soort vibratie die de ervaring van een event geeft. God (de heilige Geest) is 'nu', er is nu de gelegenheid om te kiezen voor Jezus, er is nu de oplegging van handen.

Ook hier een aantal vragen. Allereerst: veel hangt af van het charisma van de zangleider en vooral van de voorganger. Te veel? In plaats van de ambtelijke handeling als onderdeel van een levende traditie gaat het om het charismatische talent van de voorganger. Dat is wankel. Verder is de sfeer die van de *feel-good*: gloria komt meer uit de verf dan kyrie. Er wordt meer op het gevoel dan op het verstand gewerkt. Er lijkt bij dit alles weinig besef van de realiteit van 'de kerk van de eeuwen'. Het is alsof de kerk gisteren is begonnen. En *last but not least*: is bij alle betrokkenheid van de gelovigen de regie 'vanaf het podium' niet al te overheersend?

En heel veel meer

Met deze drie typen is lang niet alles beschreven. Liturgie is ook binnen het protestantisme in ontwikkeling. Pioniersplekken zoeken een eigen vorm, waarbij de sfeer informeler is en de overgang tussen een gewone ontmoeting en een liturgie vloeiend is. Een spannende vraag is dan wel wáár de grens tussen beide ligt. De kliederkerk staat sterk in het kader van ontspannenheid, ruimte voor kinderen en samen eten. Weer andere vormen zijn gericht op uitwisseling van ervaringen en gedachten, al of niet omringd door het zingen van een lied en afgesloten door de zegen. Nieuwe 'vierplekken' vragen om nieuwe vormen van liturgie. Er is geen reden deze experimenten voor de voeten te lopen.

In een andere richting werkt een nieuwe hang naar het kloosterlijke en kathedrale, en ontstaat nieuw liturgisch leven rond stadskloosters. De al of niet 'kathedrale' evensongs, waarbij een deel van de anglicaanse traditie wordt overgenomen, winnen aan

betekenis.¹³ Wij denken dat deze niet alleen op bewuste kerkgangers aantrekkingskracht uitoefent, maar dat hier ook veel missionaire kracht in zit.

Tussen rooms-katholiek en pentecostaal-evangelisch

In ons boek richten wij ons vooral op de reguliere morgendienst in een protestantse gemeente. Wij zoeken daarin naar een liturgie die helpt om God te ontmoeten. Daarbij gaat het ons niet om de keuze voor één bepaalde liturgische orde. We erkennen het eigen karakter van de protestantse traditie, zowel in de klassiek-gereformeerde als de oecumenische variant. Wij zijn van mening dat deze orde zich op een of andere manier altijd dient te verhouden tot de rooms-katholieke en in afgeleide zin de anglicaanse, ook waar het protestantisme eigen wegen koos. Het rooms-katholieke bepaalt ons vooral bij het katholieke van de eredienst: het besef onderdeel te zijn van de kerk van de eeuwen en de traditie van eeuwenlang. Deze traditie stelt ons voor de vraag naar de sacraliteit van de eredienst, het besef van de heiligheid van God en het geheimenis van het heil. De vraag die ons vanuit deze traditie gesteld wordt, is of de protestantse liturgie door het sterke Woord-karakter wel echt ruimte heeft voor *sacramentaliteit*. De viering van het heilig Avondmaal blijft zeker in het gereformeerd-protestantisme marginaal, ook al wordt stevast gesproken over Woord en Sacrament als 'heilsmiddelen'. Met de huiver voor gebaar, rite en materialiteit met de daarmee vaak gepaard gaande 'klerikalisering' van de eredienst mikt de protestantse liturgie op 'het geloof is uit het gehoor', maar lijken de andere zintuigen van de mens niet mee te doen. Is dat terecht?

13 Zie Hanna Rijken, *My Soul Doth Magnify. The Appropriation of Anglican Choral Evensong in the Netherlands*, Amsterdam 2020.

In onze tijd kan het protestantisme echter evenmin om de uitdaging heen die de *pinkster- en evangeliebeweging* vormt. Het dedain waarmee lange tijd op deze bewegingen is neergekeken, achten we van een weinig oecumenische geest getuigen. Het is duidelijk dat het ‘evangelisch-pentecostale’ patroon van eredienst duidelijk een ander format vertoont dan het protestantse, en men moet wel weten wat men doet als men dit als protestantse gemeente omarmt. Wij staan dit in ieder geval niet voor. Dat laat onverlet dat de vraag opkomt waarom een protestantse dienst vaak zo ver afstaat van ‘aanbidding’. Kan deze traditie niet helpen om de gereserveerdheid die veel protestants liturgisch leven kenmerkt, te boven te komen?¹⁴

Letten we meer op de *charismatische traditie*, dan worden we opnieuw bevraagd naar het thema van de gaven van de Geest (vooral in en rond het bidden) en de lijfelijkheid. Een protestantse dienst kan heel gemakkelijk een ‘uitzitten’ van de dienst worden. Hoe kan een liturgie dienstbaar zijn aan het werk van de Geest aan de hele persoon?

Tussen traditie en vernieuwing

Zo situeren we de protestantse liturgie tussen andere liturgische tradities. We kunnen wat ons voorstaat ook verwoorden als een beweging tussen traditie en vernieuwing. *Traditie*, want liturgie is ondenkbaar zonder traditie. Er is altijd al liturgisch leven aan ons voorafgegaan. Maar ook *vernieuwing*, want met de liturgie bewegen we ons niet achterwaarts, maar voorwaarts, naar de voltooiing van alle dingen. De liturgie is die van morgen, zoals we ook bidden om het ‘brood voor morgen’.¹⁵

14 Voor een pleidooi voor onderlinge kruisbestuiving tussen de evangelische en de protestantse traditie zie Melanie Ross, *Evangelical versus Liturgical? Defying a Dichotomy*, Grand Rapids/Cambridge 2014.

15 Het ‘dagelijks brood’ uit het Onzevader luidt in het Grieks ‘arton tou epiou-sion’, wat ook vertaald kan worden met ‘brood voor morgen’.

Traditie en vernieuwing horen bij elkaar en beknibbelen niet op elkaar. Vernieuwing is vaak het herontdekken van wat in een traditie is gevonden en weer verloren ging. En traditie is wat je meekrijgt op je weg naar morgen. We spreken dan ook bewust met twee woorden. Wij geloven in de kracht van de traditie en aanvaarden het odium traditionalisten te zijn. Dat zijn we ook en we voelen ons er niet schuldig bij. We geloven ook in vernieuwing, en aanvaarden het verwijt onrust te zaaien. Wie de actuele liturgische praktijk als onaantastbaar beschouwt, staat met de rug naar de toekomst, maar de rust die dat geeft, is geen teken van leven.

Gespreksvragen

1. Kun je aangeven wat voor jou de aantrekkingskracht van de liturgie is? Wat zou je missen als de kerkdienst uit je leven verdween?
2. In dit hoofdstuk wordt ook geraakt aan de teleurstelling over liturgie. Herken je die? Waar zit die voor jou?
3. Liturgie is altijd in beweging geweest, en zo ook nu. Wat hoop je voor de toekomst van de liturgie? Waar ligt je verlangen? Wat denk je dat nodig is?

Steeds
meer protestanten zoeken
inspiratie in de katholieke en
anglicaanse kerk. De auteurs van *Dichter
bij God* geloven in de spirituele kracht van
de liturgie. Een liturgie die ons helpt in de
ontmoeting van God met ons en van ons met
God. Volgens de auteurs heeft het protestantisme
een verschraling opgelopen door de exclusieve
nadruk op het gehoor. Hierdoor is de aandacht voor
de andere zintuigen vergeten. Dit boek doet hand-
reikingen om de kerkdiensten van een nieuwe
rijkdom te voorzien.

Arjan Plaisier (1956) is voormalig scriba van de Protestantse Kerk. Tegenwoordig is hij predikant van de protestantse gemeente De Brug in Amersfoort.

Ineke Cornet (1982) promoveerde in de theologie en in de literatuurwetenschap. Ze doceerde christelijke spiritualiteit aan de University of Divinity in Melbourne.

 KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3834 3 • NUR 700

